Десь на клуні крикнув пугач і загих. Налетів легенький вітер. Залопотіла листям сусідська тополя, і довго не вгавав її журливий шепіт. На липових дошках, укрита драптям, лежала Одарка. Суха, зморщена рука її потяглась до залізного кухля з водою. Крізь дощані стінки хлівця пробивався місячний промінь і застигав світляною смугою на дровітні, густо посіченій сокирою. Така ж світляна смуга лягла на стару, зношену й десятки разів латану свитину, що нею, замість ковдри, Одарка вкрила своє тіло. У цій смузі з'явився павук, швидко перебігаючи складки. Павуків багато в цьому хлівці, і вдень, коли світить сонце, Одарка помічає по всіх кутках густі плетива з мухами.

На заржавілий дах впало яблуко, підточене червою, покотилося по схилу й гупнуло в траву.

Одарка виходить на подвір'я. Вона хитається, немов п'яна, і тремтливою рукою шукає, на що б спертися.

На подвір'ї стоїть хата з чорними вікнами, на землі чітко відбивається тінь присадкуватого верха. За хатою видно річку. Тихо пропливає вода. Немовби навмисно через усю широчінь ріки протягнув хтось сувій льняного полотна. За річкою видніє-ться церковка, обсаджена деревами. Виблискує на ній краєчок позолоченого хреста. Жінка дивиться на ту церковку і на той хрест, потім стає на коліна й починає молитись...

Тихий шепіт летить по двору, але її молитви не слухає ніхто. Суха, згорблена Одарка довго не може відірвати свого лоба від землі. І коли підводить голову, в очах її повно сліз.

— І прости мені всякі согрішенія, вольні й невольні... Хтось скрипнув сінешніми дверима. З хати вийшов син.

— Молитесь, мамо?

— Молюсь. Та бог все не дає мені смерті. Мабуть, прогнівила чим. А ти чого ж не спиш?

— Думки всякі,— сказав якось глухо син, помовчав трохи, потім додав: — Хоче Лук'ян судитися.

— Лук'ян? За що судитися?

— Та позичав хліб, гроші, картоплю, а віддати не можу... Ну, він і хоче в суд, щоб забрати хату, подвір'я оце... Садок думає тут розводити.

Стара жінка мовчки подивилась на рясне гілля Лук'янових яблунь, що понависали над невисоким парканчиком. Яблуні стояли непорушно. Злегка тільки шуміла під горою висока тополя.

— І одсудить! У нього старшина і мировий суддя в гостях бувають. Одсудить! Спати не можу. Четверо дітей... куди з ними дінуся? Уже й так думав, думав,— і нічого придумати не можу.

— А він хай почекає.

— Що ж чекати? Багато завинив йому, а заробити ніде. Син кинув недокурок, босою п'ятою старанно розтер жарин*

ки, сказав, глянувши в небо:

— Ніч яка місячна, тиха... Піду пройдуся трохи до річки.

Мати хотіла йому щось сказати, але він пішов, високий, широкоплечий син, що свою молодість провів наймитом у багатих людей, що свої сили поклав на Лук'янових землях. Нещасливий, безталанний син. Він горбом своїм заробив конячину, пробував стати хазяїном — і не вийшло нічого. Землі мало. Працював як віл, а врожай

збирав мізерний. Та й конячка швидко здохла, і знов пішов наймитувати до багатіїв. І куди йому тепер дітися з дітьми й жінкою? А тут іще вона, стара мати. Робити вже нічого не здужає, а їсти дай. І хоч про це їй ніхто не говорив, Одарка знала, що вона зайва в сім'ї, що їй пора вмирати.

Син вийшов з двору. Промайнула його полотняна сорочка в провулочку, зникла. Знову стара жінка дивиться на білу церковку.

— Господи, пошли мені смерть. Затремтіла на худих плечах полотняна сорочка.

— Одарко, чуєш, Одарко! — гукнув її сусід Лук'ян, стоячи біля парканчика. Рясна борода спадала йому на волосаті груди. Він їх чухав рукою, позіхав, оглядаючи яблуню.— Біда мені з вами. Здається, на цій гілці яблук було більше.

Одарка підвела голову.

— Лук'яне Івановичу, ми твоїх яблук пе беремо. Дарма таке говориш.

— Може, ви й не берете, а діти... Подай мені, Одарко, яблучко, он, бачиш,— у траві. Воно хоч і червиве, а на сушку згодиться.

Одарка підняла кілька яблук.

— А он іще одно, біля ноги. От, не бачить! Біля правої, під бур'яниною. Кидай мені в картуз.— Знову позіхнув Лук'ян, перехрестив собі рота: — Вчулося мені, наче яблуню хтось тіпає. Обійшов сад — нікого немає. Піду спати. Воно, мабуть, скоро вже й світатиме. Ніч тепер коротка,— і він ступив крок від паркана.

— Лук'яне, попросити тебе хочу.

— За сина, може? Нічого не вийде. Бумага вже в суді. Я ждав, ждав, — та й терпець мені ввірвався.

— У нього діти малі...

— А хіба в мене нема? І в мене є діти. Я по-хорошому, як сусід. Нема в тебе хліба — на. Нема грошей — позичу і грошей. Але ж ти май совість. Взяв — віддай, а він не хоче віддавати, що ж мені робити?

— Він, Лук'яне, віддасть. Він заробить і поверне тобі борг.

— Звідки йому взяти? Ну, звідки? Землі в нього отакий клапоть. Коня нема, плуга нема,— де йому взяти? І ви мене не просіть.— Лук'ян взяв у руку яблуко, перевернув його на долоні.— Черви стало багато. Звідки вона береться? Точить і точить...

Лук'ян пішов, а Одарка сіла під хлівом. Спати їй не хотілось, і не могла вона більше молитися. Ждала сина. У неї є трохи грошей — на труну собі зберігала. Гроші ті лежать в ганчірці під подушкою. Вона віддасть їх синові. Хай поверне хоч частину боргу, бо куди ж йому з дітьми податися.

І стара жінка дивилася на річку, що виблискувала вже в іншому місці. Нижче опустився місяць. Пересунулась і побільшала тінь хатнього верха. Десь далеко крикнув півень, і відгукнулись на той крик півні в інших дворах. Потім усе стихло.

Син не повертався. Світанком зайшли на подвір'я рибалки й поклали біля Одарчиних ніг картуз і полотняну сорочку її сина.

А за два тижні Лук'ян ламав огорожу, розчищав двір, хазяйнував по-своєму. Невістка з дітьми перебралася до свого батька. Старшеньких дітей оддали на хутір пасти худобу, а найменших двоє ходили по селу жебрачити. Не вигнав Лук'ян тільки Одарки.

— Я чоловік добрий,— говорив він людям.— Я по-хорошому, по-християнському. Хоч і хлівець мій, але хай людина доживає віку.

І Одарка лежала на твердих дошках. Вночі не спалося. Не могла вона забути сина, що втопився в річці.

Сьогодні сонячний день, а Одарці холодно. Одягла на себе латану свитину, що нею вкривається, вийшла з хлівця.

Не любили її Лук'янові діти. Вони кидали на неї грудки землі, били дрючками в дошки, коли вона спала. їх кілька, ситих і здорових лобурів, підійшло зараз до неї. У найстаршого в руках грушева палиця.

— Добрий день, бабусенько! — і кинув їй в обличчя жменю землі.

— Здихала б уже скоріше! — сказав найстарший і боляче вдарив палицею по зморщеній руці. Розбив до крові. Діти побігли геть.

Одарка чекала на своїх онуків — Петрика й Варку. Обвішані торбинками, вони ходили по селу. їх дражнили жебраками. На них іноді цькували собак, виганяючи з двору. Жаліла онуків бабуся,— і для неї зберігали вони м'якеньку пампушку чи шматок пшеничного пирога.

Сьогодні онуки зайшли надвечір. У Петрика була розідрана торбинка, а в очах ще не висохли сльози, і за нього розповідала бабусі Варка:

— Лук'янів Санько його побив.

— Нічого, я його теж спіймаю десь. Я йому не прощу! — Петрик витяг з торбини пиріжок.—Один тільки такий: м'який і білий-білий. їжте, бабусю.

З садка вийшов Лук'ян. Діти мовчки стежили за ним. Вони боялись його. Вони не забудуть ніколи, як Лук'ян викидав їх з хати, як мати, повзаючи перед ним на колінах, просила залишити її з дітьми. Не залишив, не змилувавсь...

— Ану, покажи мені торбу,— звернувся він до Петрика.

— Це ваш Санько йому розірвав,— озвалась Варка.— Скажіть йому, хай не б'ється грушевою палицею.

— Це ти у мене яблук накрав?

— Ні,— розгублено відповів Петрик.— Нам дали на тому кутку.

— Шляєтеся тут! Хіба за вами вслідиш... "На тому кутку"... Хтось буде давати вам не червиві... Накрали...— і він почав витягати з торбинки яблука. Петрик кинувся до нього, та вирвати торбинки не міг. Лук'ян пхнув хлопця від себе, і боялася стара Одарка захистити онука — викине її хазяїн з хлівця. Куди вона піде тоді, куди?

Мовчала стара. Мовчала й дівчинка, злякано притиснувшись до бабусі Підвівся з землі Петрик, спідлоба дивився на хазяїна. Глибоко й надовго в дитяче серце запала злість на Лук'яна.

— Щоб більше мені тут не швендяли. Геть з двору! — Прогнав дітей, і бабуся змовчала. Бабуся не сказала йому ні слова. Біля неї лежав білий пухкий пиріжок, що його принесли онуки. Вона взяла його і, хоч надворі світило сонце, зайшла в хлівець, лягла на твердих дошках і лежала так довго — мовчазна й строга. На другий і на третій день не прийшли до неї онуки. В Одарки не було вже чого їсти. Хазяїн наказав дати їй в черепку, як собаці, борщу і грудку пшоняної каші. А надвечір, потай від хазяїна, прибули Петрик з Варкою. Вони влізли до бабусі крізь проламану в хліві дошку і розмовляли з нею пошепки.

— Мама пішла наймatися Б економію. Якщо не приймуть, тоді думає податися на хутори — там наймичок потрібно.

— А нас, бабусю, вже гонять з дворів. І погано дають милостиню. Ось бачите, з самого ранку ходимо, а в торбі кілька шматків, та й то або цвілі, або такі сухі, що водою треба розмочувати. Бабусю, чого ж ви плачете?

— Діти... нещасні діти, сироти,— сказала бабуся, і шорстка долоня її погладила голову Петрика.

Онуки посиділи трохи й почали збиратися.

— Ми, бабусю, до вас будемо навідуватись, як темнітиме надворі.

— І Лук'ян не знатиме.

— Ну, ну, приходьте. Діти пішли.

Так минав день за днем. Починали жовтіти Лук'янові яблуні. Ночі ставали холодними й вітряними. Глухо шуміла стара тополя, а Одарка все ще жила в хлівці. Вночі їй було холодно. Вона кутала своє тіло в свитину, але свитина куца. І коли видавався сонячний день, бабуся, спинаючись на палицю, виходила з хліва, сідала на стільчику проти сонця. Та осіннє сонце гріло мало. Заволікали його хмари, що брались невідомо звідки; розірваним клоччям вони низько пливли над землею. Часом сіяв з них дощ. Пролітали в теплі краї птахи, Одарка стежила за рухливим ланцюжком, доки не зникав він з очей.

І була остання ніч, коли Одарка вийшла з хлівця на подвір'я. Темно. Холодним блиском ножа відсвічувала річка, що помітно розбухла, розлилася й поширшала від дощів. Одарка ступила кілька кроків і раптом упала.

— Що ж це воно, матінко моя... Та невже у дворі смерть мені буде? Хоч би ж хто вийшов.

На подвір'ї нікого не було. У Лук'яновій садибі пробіг собака, задзеленчало по дроту коліща, але ніхто не цокнув клямкою, ніхто не вийшов з хати.

Шуміла тополя, налітав на яблуні вітер, зриваючи пожовклий лист. З великими труднощами Одарка, плазуючи на колінах, дісталась до хлівця, лягла па липові дошки. Чи, може, втомилась дуже, а тільки їй не вистачало повітря, наче хтось важкий навалився на груди і душить, душить...

Яблуневе гілля, метляючись, чіплялося за дах. Може, з годину, може, зо дві лютував вітер. Потім почав ущухати. Одарка добре почула, як упали зверху дощові краплини; швидко наростаючи, вони били в залізний дах густо-густо. Збігала з даху вода. Захотілося пити. Простягла руку до залізної кварти, але пальці випустили її. Зрозуміла: надходить смерть.

Диким поглядом дивиться стара жінка в темний куток хлівця, і там виростає перед очима привид її сина. Він стоїть, високий, в довгій полотняній сорочці, й говорить: "Четверо дітей у мене, мамо, четверо... Куди з ними дінусь?"

Одарці стає страшно. Вона чує виразно його голос, бачить його перед собою, змарнілого, зажуреного. їй хочеться покликати когось на допомогу, але відчуває, що навіть поворухнути губами не зможе, і тільки стежить за ним. Ось він сів на дровітню. Крізь щілини в хліві пробивається знадвору місячне сяйво, мережить на ньому сорочку. Знову чує Одарка знайомий голос: "Ніч яка гарна — місячна, тиха... піду пройдуся трохи до річки".

І він підвівся, високий, ставний син, тихо вийшов з хлівця, не зачинивши за собою дверей. Одарка хотіла перехреститись, але не змогла.

— І прости мені всякі согрішенія, вольні й неволь...

Шумів дощ, метлялося гілля яблунь, прилипало до заржавілого даху пожовкле листя.

Ранок був на диво ясний. Лук'ян заніс на подвір'я перев'язані мотузком саджанці молодих яблунь, почав копати ямки. Він кілька разів зупинявся й оглядав хлівець і вже потім, без вагань, устромивши лопату в м'який грунт, зайшов до баби.

— Так я, Одарко, хлівець думаю ламати. Доведеться шукати вам у когось притулку. Воно й так он скільки часу тримав вас, а мені яблуньки треба саджати. Так, що... не гнівайтесь.

Одарка мовчала. Вона лежала з розкритими очима, закутана в драну свитину. Лук'ян ступив ближче.

— Кажу, Одарко, збиратися треба. Ламатиму я хлівець.

З-під свитини на щоку їй виліз павук і швидко зник за подушкою. Лук'ян здригнув, зняв картуз, перехрестився. Потім обшарив постіль, знайшов під подушкою вузлик з дрібними грошима й закам'янів... Не повертаючи голови, Одарка тихо промовила:

— Поклади... Ті гроші — на труну собі бережу.

З рук випала ганчірка з дрібними мідяками. Він підійняв їх з землі, поклав біля Одарки.

— Та хіба я беру їх! Нащо мені ваші гроші? Хлівець, кажу, думаю ламати, то ви не гнівайтесь.— Густий піт укрив Лук'янів лоб. Витер його рукавом,-лагідно спитав:—Може, до лікарні вас одвезти?

— Не приймуть... Ходив колись син, просив... Відмовили...

— То син, а то я попрошу.

Одарка нічого більше не говорила. Суха рука її з плетивом жил біліла на подраній свитині.

Тихенько, наче від покійника, вийшов Лук'ян за двері. Того ж дня на своїх конях одвіз стару до лікарні.

Не видно було в Озерянах і онуків. Може, просили милостиню на інших вулицях, може, проти зими, пішли на хутори розшукувати матір,— тільки не потрапляли сироти на очі Лук'я-нові.

Яблуньки були посаджені. День за днем ставало холодніше. Задубіла земля. Прикрив її перший сніжок, хоч річка ще не замерзла.

Берегом ходив Лук'ян, з дерев'яного совка розсипав зерно, приманюючи з острівка ситих качок. Ось уже кілька днів вони не з'являються до двору.

Над річкою неслося різке кахкання водоплавної птиці. По той бік річки прослався луг з копицями сіна, обкиданого снігом. Чорною смугою за ним простягнувся ліс, у якому де-не-де жовтіли окремі дерева зимового дуба, зеленіли поодинокі сосни.

Туди, звиваючись поміж берегами, лягла Ворскла. Та Лук'я-нову увагу привернула до себе стара верба. Під нею втопився його сусід. Оця глибока вода навіки закрила наймитські очі. Неприємно тут залишатись. Це місце навівало Лук'янові страшні спогади.

"Хіба ж я винен? Хіба я посилав його топитися",— думав він, оглядаючи воду. А вода спокійно текла між засніженими берегами і здавалася чорнішою, ніж завжди.

"Понесло ж його в таку глибину! Тут і дна не дістанеш".

У слобідській церкві задзвонили до ранньої. Лук'ян скинув шапку, перехрестився та й пішов швиденько геть від верби.

"Треба буде свічку поставити за упокой душі".

Церковний сторож старанно видзвонював на дзвіниці, і звуки пливли в найглухіші закутки села, віддавалцеь луною в лісових хащах. До церкви, обсадженої деревами, ішли люди, вклоняючись "вратам", що над ними невідомий богомаз намалював двох апостолів — Петра і Павла.

Біля входу стояли в обідраній одежі жебраки, сиділи каліки, просячи милостиню в прихожан.

Спираючись на грушеву паличку, до церковної огради увійшла жінка. Потяглися до неї жебрацькі руки.

— На каліцтво — копієчку...

Жінка не зайшла в церкву, а стала поруч літньої жебрачки. Та, пильно оглядаючи її, сказала:

— Одарка? Боже мій, я вже думала, що й кісточки твої зотліли.

— Не дає мені бог смерті... Вигоїли мої пролежні та й виписали з лікарні. Нема куди мені податися.— Вона замовкла. Одягнена в драну свитину й старенькі чоботи, Одарка зовні не відрізнялася від решти жебраків.

Коли забрали її в лікарню, Одарка думала: надійде смерть, поховають її на кладовищі поруч каплички. Та смерть не надходила. Добрий догляд в лікарні не дав старій жінці померти.

Несподівано чиясь рука торкнула Одарку за лікоть, і вона відчула в своїй долоні копійку.

— За убієнного солдата Миколу.— Зажурена молодиця пішла до церкви, а Одарка широко перехрестилась, прочитала молитву "за упокой" і затиснула мідну монетку в долоні. Потім дав їй копійку чоловік у свитці, сказавши:

— За упокой Петра.

Одарка пригадала Петрика і Варку. Скучила за ними бабуся. Розпитувала вже й дітвору на вулицях, запитувала і в дорослих, але ніхто нічого не міг сказати їй про онуків.

Закінчилася рання. Спорожніла церква. Розійшлися жебраки.

Чи мороз надворі, чи вихрить метелиця — однаково, спираючись на грушеву палицю, ішла Одарка до церкви в суботу і в неділю. Ходила навіть і в будні дні — середу й п'ятницю, коли піп правив акафісти по убієнних солдатах на германській війні.

Одарка знала всіх сільських жінок. Більша частина з них купувала копійчані свічечки, ставила їх на підсвічник перед іконою великомученика Пантелеймона і гаряче молилась. Нещасливі матері, нещасливі вдови виливали свою тугу. У схилених постатях, в скорботних очах світилось незмірима горе, безнадійність...

Сьогодні холодно. Великі церковні вікна вкрилися візерунками. З самого ранку мете й мете сніг. По засніженій дорозі важко йти Одарці. Кілька разів спинялася. Перепочине трохи та й знову простує далі.

Ледве добралася з церкви до землянки. Затопила в грубці, поставила у чавунчику картоплю, коли чує: стукнув хтось у двері.

"Може, вітер?" — подумала Одарка.

Ось уже третій тиждень, як живе вона тут, а ще й досі ніхто до неї не заходив. Та й нікому заходити.

Знову хтось стукнув знадвору. Підійшла до дверей, відчинила їх.

— Бабусю! — скрикнула дівчинка, і холодні рученята обвили бабусину шию.

— Варко!.. Ти... вернулася...— говорила схвильовано бабуся, обіймаючи онуку.

— А де ж Петрик?

Дівчинка скинула з себе пальтечко, поклала на лаві торбинку з шматками хліба.

— Нема Петра,— сказала вона.— Помер... Милостиню ми по хуторах збирали, а він занедужав... Там його над дорогою й закопали.

Бабуся нічого більше не розпитувала, сіла до грубки, підкладала дровця, а на руки їй падали рясні сльози.

— Пиріжка мені приносив м'якенького...

Варка обняла бабусю.

— Я така рада, бабусенько, така рада, що вас розшукала.

— Сідай же та грійся. Бач, ноженята червоні. Розповідала Варка, як вони з Петром блукали по хуторах,

як погано їм давали милостиню, гнали з хат, не пускали почувати, і восени не раз доводилося їм спати просто надворі. Може, тоді й застудився Петро.

Варка дивилася на вогонь. Тихо сиділа бабуся, слухаючи сумну розповідь.

— Зосталась я сама. Плачу... Куди йти? До кого? Почала маму шукати. Обходила не один хутір, і нема. Ніде нема... Вирішила в слободу повернутись. А тут мені дівчата сказали: бабуся твоя живе в землянці. То я ніг під собою не чула — так поспішала до вас, бабусенько.

Шорстка бабусина долоня гладила м'яке волосся онуки.

— Я водички нагрію, помиєшся та ляжеш спати. Удвох тепер ми залишились...— Обняла дівчинку. Нічого їй уже не говорила, тільки якоюсь ніжністю й теплотою сповнялося старе серце.

За маленьким віконцем, що геть-чисто вкрилося візерунками, вихрила метелиця, гудів вітер, намітаючи високі кучугури.

— Скрізь мене гнали... І не було де мені, бідній сироті, притулити голову,— сказала Варка, як доросла. Худенькі плечі її затремтіли. Міцніше бабуся пригорнула до себе онуку, гладила її русяву голівку.

— Тепер ти нікуди не підеш від мене. Не треба, якось проживемо з тобою,— говорила вона ласкаво.

Того ж вечора, обмивши онуку, Одарка вклала її спати на тапчані, а сама стала навколішки. Варка бачила, як довго бабуся молилася перед

іконкою божої матері, освітленою вогником синенької лампадки. Летіли по хаті слова молитви.

Згиналися старі плечі, надовго до земляної підлоги припадала голова в очіпку, і знову шепіт, і знову поклон.

Втомлена з дороги, Варка спочатку прислухалася до слів молитви. Тріщав гнотик лампадки, злипалися повіки, непомітно підкрадався сон.

— І прости мені согрішенія, вольні й невольні...

Не чула вже Варка, як поруч неї лягла бабуся, вкутала її зверх ряднини своєю свитиною.

У землянці був присмерк. Синенький вогник лампадки ледве-ледве жеврів. То бабуся, лягаючи спати, втягла гнотик, щоб менше вигоряло оливи. Чувся мірний подих сонної Варки. Блі-де стало в неї личко, бліді в неї рученята.

Тихо в землянці.

За вікном все гудів вітер, била метелиця, вкриваючи землю сніговими косами. Бабуся сплющувала повіки, але перед очима в неї виростав образ Петрика. Не принесе він уже більше їй м'якенького пиріжка, не скаже ласкавого слова, не пригорнеться до неї своєю русявою голівкою, І хоч не бачила, де його поховано, та уявляла Одарка самотню над дорогою могилку без хреста...

— Хлопчику мій, голуб'я моє...

Поруч спала Варка, спала міцно. Бабуся поправила жмут волосся, що упав на змарніле личко, і знову заплющила повіки. І знову, як живий, постав перед нею хлопчик.

А ранком проти землянки спинився кінь, запряжений в саии-розвальні.

У кожусі, підперезаному кольоровим поясом, у смушевій шапці встав із саней чоловік. Комір кожуха вишитий квітками, а смушеві краї верха густо вкрилися інеєм.

Чоловік прив'язав коня біля тину і, не стукаючи в двері, одразу зайшов до землянки.

Як побачила Одарка Лук'яна,— наче серце обірвалось.

"Це він до мене правити борг прийшов",— майнула перша думка. Стала Одарка посеред землянки з чавунчиком та так і стоїть.

— Драстуйте вам у хату,— сказав Лук'ян, скидаючи шапку.— Живете?

— Живу,— відповіла бабуся, поставивши чавунчик на грубку.

— Пособили, значить, лікарі... Ну, й слава богу. А ти, Варко, в школу не ходиш?

— Куди їй у школу. Он чоботи на ній драні, одежина в латках... Куди їй! Хай вдома сидить.

— Добре. Воно й те, що літа малі, підросте — хтось грамоту їй покаже. А я до вас, Одарко, діло маю.

Одарка дивилася в лице Лук'янові. Його маленькі сірі очі так і бігали по землянці. Вбогість разюча. Навіть стола не було чим застелити, тільки на стіні красувався пучечок засушеного чебрецю — ото і вся прикраса.

— Бідно живете,— сказав Лук'ян.

— Бідно,— погодилась Одарка,— робітника немає, а з старого та малого що візьмеш!

— А не кажіть, Варка вже могла б дещо підробити. Дитя в мене мале. Нянька потрібна. Взяти дорослу дівку — їй і платити треба, і харчувати, а робота яка там біля дитини?.. Чи не віддали б ви мені Варки? Покладу їй за строк півтора карбованця грошима та плаття наберу, чоботи дам. Раз на два тижні додому відпускатиму.

Варка слухала хазяїна, дивилася на бабусю. Як скаже бабуся — так і буде.

— Що, Варко, підеш до них дитя глядіти? Харчуватимуть тебе, і грошей заробиш. Тільки не обижайте її,— звернулася бабуся до Лук'яна, — вона ж, самі бачите; ще дитя.

Варка одягла свої старенькі чоботи, латане пальтечко. Дала їй бабуся ще свою хустку, щоб тепліше було.

— Ти ж слухайся хазяїна.

В очах дівчинки навернулися сльози.

— Добре, бабусю, слухатимусь...

Сіла Варка в сани, сів поруч неї Лук'ян, і ситий кінь помчав вздовж вулиці швидкою риссю. Бабуся дивилася їм услід.

"Може, там їй буде краще... Лук'ян багатий хазяїн. У нього є що їсти і є що пити".

Сани зникли за поворотом вулиці. Бабуся зайшла в землянку. Якось порожньо стало без Варки. Наче шматок серця одірвали. Дарма старенька жінка пробувала себе заспокоїти: "Які в мене харчі — картопля та солоний огірок, а там їй буде хороше".

Старші Лук'яиові хлопчики зустріли жебрачку непривітно, але їм наказав батько:

— Щоб не обижали мені. Хто тільки вдарить Варку,— запорю!

Нарядили няньку в стару кофту, і того ж дня заставила її тітка дати свиням їжу, нагодувати птицю, занести до хати соломи, дров. Після обіду Варка мила посуд, підмітала хату, чистила самовар.

Не встигала закінчити одну роботу, як з'являлася друга.

— От розумна дівчинка. От молодчина,— підхвалювала її хазяйка.

Наробилася Варка в цей день — ні рук, ні ніг не почувала, а після вечері, коли всі лягли спати, господиня підвела молоду няньку до колиски.

— Оце тобі стільчик, щоб ніжки в тебе не заболіли,— сидітимеш, а на цьому тапчані будеш спати. Тут тепло. У нас тобі буде добре. Ти їсти хочеш? Гляди ж, прокинеться дитя — забав його, щоб не плакало, а то мій хазяїн не любить дитячого кри* ку. От любенька дівчинка.

Вона погладила Варку по голівці, вийшла до спальні.

Варка залишилася з дитям. Немовля швидко заснуло в колисці. Роздяглася нянька, лягла, а з голови не виходили думки про бабусю: "Що вони зараз роблять?"

Перед очима в дівчинки поставала землянка, невеличка грубка, незмінний чавунчик на гарячій плиті, а в тому чавунчику нечищена картопля. "Чи бабуся згадує мене?"

Варка дуже, дуже любить бабусю, бо вона одна залишилася тепер у неї. Коли настане неділя і Лук'ян Іванович відпустить її до бабусі, Варка не почуватиме під собою землі, так поспішатиме. Тільки день прожила без бабусі, а вже скучила за нею! Побігла б хоч зараз додому, та не можна — треба дитя доглядати.

Втома брала своє. Почала Варка дрімати — прокинулася в колисці дитина, треба її заколисати. Сіла на стільчик, що його дала хазяйка. Очі злипалися — так хотілося спати. Згадала бабусю. Напевне, вона зараз засвітила синеньку лампадку, стоїть навколішках перед іконкою, молиться.,.

Дитя ворухнулось. Варка розплющила повіки і, не випускаючи з рук вервечок, тихо заспівала:

Пішла киця по водицю Та й упала у криницю. Баю, баю, бай, Баю, баю, бай...

Дуже хочеться Варці спати. Знову заплющує повіки, схиляється ліктями на колиску. Несподівано виростає перед очима образ матері. Варка протягує до неї руки, але мати кричить: "Залишайся з Петриком, залишайтеся з бабусею! Не можу всіх вас брати з собою!" І мати зникає з меншенькими братами. Варка пробує догнати матір і не може. Наче приростають ноги до землі. Тоді несподівано з'являється батько. На ньому полотняна сорочка, чорні штани й картуз. Босі ноги в нього чорні-чорні... Варці хочеться запитати в батька, де він так їх забруднив, а батько сміється, витягає два бублики, один — для неї, а другий — для бабусі.

Варка мчить до хлівця, але зупиняється вражена. Над хлівцем гойдаються віти Лук'янових яблунь...

Хтось штовхає Варку в голову. Вона прокидається. Біля колиски стоїть у натільній сорочці хазяйка.

— Забавити не вмієш?.. Хіба не чутно — дитина аж захлинається та кричить.

Варка протирає очі, дивиться на хазяйку, чорне й довге волосся розсипалося в неї на плечах. Позіхнула молодиця, взяла дитя, і воно, уп'явшись ротиком в повну грудь, одразу замовкло.

— Водички йому даси, коли ще проснеться,— повчає господиня.

І знову Варка залишається з дитям. Вона його колише, співає над колискою "Котика", але сон бере своє. Проти волі злипаються повіки. Варка немовби чує голос бабусі: "Ти слухайся хазяїна". І постає чомусь широка степова дорога, така довга, що, здається, нема їй кінця-краю. Тією дорогою йдуть вони з Петриком збирати милостиню. Багато перед очима неба. Воно таке широке, безкрає, голубе... З'являється в небі орел. Він летить все ближче, ближче. Варка тулиться до брата. Орел спускається все нижче. Варка біжить. Вона стає легкою, як птиця, бистрою, не почуває під собою землі. Та орел доганяє її. Дівчинка чує шум могутніх крил, відчуває, як гострі кігті птиці впиваються їй в тіло і кривий дзьоб націлюється в груди. Варка, одбиваючись від хижого птаха, кричить:

— Я не дам тобі серця!.. Не дам!.. Не дам!.. Прокинулася від маревного сну. У вікно пробивався світанок. Зайшла хазяйка і здивувалась:

— Ти вже встала? Молодчина. Раненько. Ну, бери ж казанок та наклади з чавуна вареної картоплі, буряків. Не забудь висівками

потрусити, як тобі вчора показувала. З хліва соломи кулик внесеш до хати. Знаєш, де солому брати?

— Знаю.

— Ну, швиденько ж, швиденько! Та потім підеш на річку, пелюшки дитині треба випрати, сорочку дядькові та Санькові штани.

Варка натягнула тітчину кофту, засукала рукава та й почала поратись по господарству.

У суботу звечора відпустив Лук'ян Іванович Варку додому.

Так бігла тільки вона вві сні, коли гнався за нею орел. Дивний сон! Варка розкаже його бабусі, а бабуся напевне ж зуміє відіадати сон. У Варчиних чоботях повно снігу, та не зважає на це дівчинка, аби до бабусі швидше добігти.

— Моє ж ти голуб'я, кралечка рідна,— говорила бабуся, скидаючи з онуки хустку.— Не замерзла, ні? Он який же сьогодні мороз надворі.

— А я скучила за вами, бабусю, дуже скучила.— Варка сіла поруч Одарки і дивилася на неї так, наче не бачилася з нею роками.

— Не обижають тебе, Варю?

— Ні, бабусю, не обижають. Тільки роботи в них багато. Встаю ледве почне світати — і до ночі. Важко, та я справляюсь... А мені сон снився. І часто-часто я про вас згадую... Отак заплющу очі і все бачу: як ви тут у землянці... одні... Бабусенько.— Варка ніжно обійняла старі плечі.— Знаєте, про що я думаю?

— Скажи.

— Як дасть мені Лук'ян гроші, я вам плаття наберу. І собі наберу. І куплю бубликів таких, як татко нам колись приносив. Він снився мені. І маму я бачила вві сні. А ви, бабусю, біля церкви милостиню просите? Холодно вам на морозі стояти. Коли б я мала грошей багато-багато, вам не треба було б просити. Я б купила борошна, і м'яса купила б, і пальто нове.

Бабуся слухала онуку, а в голові старої жінки роїлися невеселі думи. Сама Одарка замолоду наймитувала в багатіїв. Наймитом працював її син, і тепер ось онука, таке дитя, теж пішла заробляти для себе шматок хліба...

— І ще купила б я вам тоді, бабусю, знаєте що? Білої булки й молока.

— Прийшла ти, Варю, до мене в гості, а я не маю чим тебе й почастувати.

— Я не голодна, бабусенько. А ви їжте. Ви картоплі наварили, правда? — Варя взяла віничок, почала підмітати долівку, несподівано запитала: — Скажіть, коли уві сні орел серце хотів клювати... До чого той сон, бабусю?

— Хазяїна слухайся.

— Та я слухаюсь.

Варка довго звечора розповідала про роботу в Лук'яна.

— Не люблю його, бабусю. І ласкавий він, і годують мене добре, а коли я вийду свиням їжу давати, гляну на наше подвір'я, так жалко-жалко мені стане і нашої хати, і хлівця,.. За що він нас вигнав, бабусю?

— Не треба, Варю. Не думай про це. Того, що сталося,— не вернеш.

— А я думаю, бабусю, думаю...— сказала серйозно дівчинка.— Дивлюсь на хлопців Лук'янових. У них є і мама, і тато, а в мене немає. Вони в школу ходять, а я теж ходила б до школи, дуже хотіла б учитися.

Бабуся обійняла онуку.

— Вони, Варко, багачі. Куди ж нам до них рівнятись.

— А я вже букви знаю. Мені їхній Санько показував, і я зразу запам'ятовую... Коли б мені до школи ходити.

— На той рік, може, й підеш.

Та не здійснилась Варчина мрія. З осені знову найнялася "в строк" до Лук'яна. Не одна зима сипала снігами, не один раз зацвітали й одцвітали весною Лук'янові яблуньки, посаджені на сусідській садибі.

Виростала Варка, ставала з неї стрункa дівчина, як соком налита. Задивлятися почав на неї Лук'ян Іванович. Таку дівку можна б у хазяйство до себе брати. Он скільки літ живе в них, звикли до Варки, як до своєї.

На Варчиних руках тримається все господарство. Навіть коня уже лінується сам запрягти Лук'ян Іванович: і запрягає, й розпрягає Варка.

У селі побували і гайдамаки, і німці, і Денікін. Скільки бідноти тієї полягло. Та вже як заступила Радянська влада,— не припало до душі Лук'янові життя нове. Все сподівався, все ждав, що знайдуться ж люди, прийдуть, проженуть комітетчиків. Але ніхто в село не приходив, ніхто їх не проганяв, і Лук'ян Іванович зрозумів: міцна влада, як віковий дуб... Ніякі сили її не зломлять.

Довелося в сільраді складати на Варку договір. Платню за тим договором давати більшу, і одежу доброякісну, і щонеділі призначено їй

вихідний день, та ще й до школи неписьменних треба відпускати. Такого понаписувано, що не наймичкою Барці — баринею можна жити.

Аж за серце шкребло, та що зробиш — закон. Без наймички Лук'янові не обійтися, а таку робітницю пошукати треба. Сам підписав договір, розписалася на тому договорі й Варка'.

І тоді настирливіше почала мучити Лук'яна думка. Одружити сина. Взяти в дім Варку — тоді ніяких договорів не треба і ніякої плати.

Увечері Варка, упоравши скотину і птицю, сиділа в кімнатці за латанням тітчиної кофти. Хазяйки вдома не було, не було й дітей. Горіла лампа, горіли в грубі дрова. Тиха й журна пісня неслася по хаті:

Ой матінко, вишня,

Чи я в тебе лишня,

Що ти мене в строк найняла,

Де я непривишна?

Добре співала Варка. Лук'ян сидів у другій кімнаті і залюбки слухав. Шкода тільки, що вибрала вона таку сумну пісню.

А в неділю рано Синє море грає. Мати дочку молоденьку В найми виряджає.

Варка підклала в грубу дров, знову сіла на стільчику, знову тиха й журна мелодія попливла по хаті:

Ти думаєш, моя ненько, Що я тут пе плачу,— За дрібними слізоньками Доріжки не бачу.

Лук'ян стежив за Варкою. Його приваблював гнучкий стан дівочий, тугі груди. Тихенько відчинивши двері, підкрався до наймички, несподівано обійняв її за плечі.

Не скрикнула, не злякалась Варка. Тільки мовчки подивилась в Лук'янове обличчя, не випускаючи навіть з рук кофти.

— І вам не соромно? А коли я тітці Горпині розкажу?

— Не розкажеш. Я тобі кашемірове плаття наберу. Юхтові чоботи справлю. Таких ти ще зроду не носила.— Його рука міцніше здавлювала дівоче плече.— Ти не СІУЇЙСЯ з мене, Варко. Я, коли хочеш знати, я...— і він несподівано по-хижацькому зломив дівочий стан, хотів поцілувати, але відчув сильний удар в обличчя. Лук'ян, сахнувшись, випустив Варку. Люта, ображена, сповнена гніву й огиди, налетіла вона на хазяїна:

— Рощот мені, рощот давайте... Обіймати? Насильничати? Це вам не старі часи! Я пожаліюся в комнезам. Хай вас викличуть туди, поговорять. Що це воно за сім'я? Санько намагається обіймати, батько теж... Не хочу я, чуєте, не хочу!

Переляканий Лук'ян тільки кліпав очима. Дошкульно вдарила його Варка, але ще дошкульніші були її слова.

— Що ти, Варко? Я пожартував, а ти зразу "рощот". У комнезам жалітись. Не буду більше. От хрест святий, не буду.

Варка ні слова не сказала Лук'яновій дружині, не пожалілася в комнезам. Тільки зрозумів Лук'ян — не бути Варці його невісткою.

А комнезам "насідав" на Лук'яна, а сільрада обкладала його податками. "Уже продав пару кабанів, корову, а вони знову тягнуть і тягнуть",— жалівся друзям Лук'ян. Вечорами він кудись зникав і повертався додому мов та хмара.

Заходили до нього сини, заходила Горпина, зачинялися двері. Чути було тільки зрадливе шепотіння. Тієї ж ночі у хліві горів ліхтарик. Потай від Варки батько й сини закопували в землю хліб.

А на другий день на Лукьянове подвір'я зайшли незаможники і яму, що її засипали пшеницею, знайшли. Знову звечора пішов Лук'ян з дому і повернувся п'яний пізно вночі. Ліг спати. Може, годину, а може, й дві лежав, потім його сутула постать з'явилась в кімнатці Варки. Прокинулась дівчина, лячно стежила за хазяїном. Вона ладна вже була здійняти галас, але Лук'ян дістав під скринею сокиру і, крадучись мов злодій, тихо вийшов з хати.

"Куди він пішов? Що він робитиме?" Варка встала з ліжка. Стривожена недобрим передчуттям, вона тихенько гукнула:

— Тітко Горпино, чуєте, тітко! Прокинулась хазяйка.

— Вставайте. Лук'ян Іванович нащось взяли сокиру. Боюсь, щоб лиха якого не вдіяли.

Горпина перевернулася на другий бік.

— Хай що хоче робить. Він хазяїн...

Крізь подвійні рами знадвору долетів короткий крик кабана. Наче хто в серце вдарив Варку. Зробилося чогось страшно-страшно...

Сплять хазяйські сини. Не встала з ліжка й Горпина. "Якась змова в них",— подумала Варка. Невідома сила тягне її з хати подивитись, що робить Лук'ян.

Швиденько взулася, накинула на себе хустку, подалася з хати. Непорушними стояли засніжені яблуні. Попрямувала до хліва, та на

півдорозі спинилась. Стежкою, що на ній Варка розтрусила звечора попіл, ішов Лук'ян. На нього страшно було дивитись.

Наче хто жменю снігу вкинув за комір Варці, коли вона побачила в руках хазяїна скривавлену сокиру. В хліві було тихо, і тихо в саду. Ясно світив місяць, виблискував в його сяйві холодний сніг.

Лук'ян на мить спинився. Змутнілий погляд очей пронизав наймичку.

"Уб'є",— промайнула в голові думка, але Варка не зрушила з місця.

Вона бачила, як глибоко пірнув у сніг хазяйський чобіт. Плюнув Лук'ян у долоні. Майнуло в нього над головою скривавлене лезо сокири, з розмаху вгризаючись в яблуню.

Варка стежила, як відлітали тріски, як з надсадним хеканням падав удар за ударом.

"Він збожеволів. Треба людей гукнути..." Варка не могла відірвати очей від спотвореного обличчя хазяїна. Захиталася яблуня. Гілля її, мов живі руки, хапалося за своїх сестер, збиваючи з них іній.

Лук'ян підійшов потім до молодої яблуні, що росла поруч, і тоді щось дивне сталося з Варкою. Загрузаючи в сніг, вона метнулася до хазяїна, спинилась перед ним, затуливши собою стовбур яблуні. Місяць світив їй прямо в обличчя.

Помічала дівчина, як багровіло хазяйське лице, як насуплювалися брови, набрякало густе плетиво жил на сильній руці.

— Уб'ю! — сказав тихо Лук'ян.— Одійди від гріха, Варко. Моє добро не дістанеться колгоспові... Сам ним розпоряджаюсь.

— Не дам! — відповіла рішуче наймичка.

Лук'ян, кліпаючи повіками, скаженів, засліплений безмежною лютті.

— І ти хіба з ними? — прошепотів він, не володіючи вже собою.

— З ними.

— Будь же ти проклята, тварюко!

Ухилилась від удару Варка. Гостре лезо лягло в розсішок яблуні, струснувши іній.

Дужі руки наймички вп'ялися хазяїнові в горло. Хто знає, чим могла б закінчитися ніч, коли б не вибігли з хати сини. Забрали сокиру, повели його до хати, а біля яблуні так і лишилася стояти Варка. Руки в неї тремтіли з переляку. Обличчя стало бліде-бліде... Опам'ятавшись трохи, вона, не обтрушуючи з себе снігу, побігла з двору, побігла до бабусі. Гнав її страх. Чомусь з'явився він тільки тепер. Ніг під собою не почувала. А на вулицях ніде ні душі, ніде ні вогника. Тільки білів сніг та ввижалося в неї перед очима залите кров'ю лезо, спотворене обличчя хазяїна, останній розмах сокирою.

Серце її як не розірветься, а вона все бігла й бігла спорожнілими вулицями. Ніхто не бачив і ніхто не знав би: не ухились Варка від удару — лежати б їй тепер під яблунею. І уявляла дівчина, як завтра прийшли б на подвір'я сусіди, прийшли б з комнезаму люди, передали про нещастя бабусі... Страшно.

Прибігла Варка до землянки. Зуб на зуб не попаде. Дивиться на бабусю жахливими очима.

— Що з тобою, Варю? Схаменися! Чого бліда? Чому тремтиш? — Бабуся зняла з її голови хустку, струсила на долівку сніг.— Напийся води.

— Він хотів мене вбити! — І Варя, обійнявши бабусю, заридала.

Ранком на подвір'ї в Лук'яна зібралися люди. У сажнику лежав забитий кабан, а з-під повітки простяглася червона смужка крові, що її до ранку скував мороз. Люди зайшли до повітки й побачили: розкинувши копита, один біля одного лежали буланий кінь і молодий лошак, що їх доглядала Варка. В обох були розкраяні черепи...

* * *

Знову зацвітали яблуні. Старенька жінка виходила в сад обмазувати глиною молоді стовбури. Тут колись був хлівець, а біля нього не раз сиділа Одарка, гріючись проти сонця. Особливо старанно доглядала пеньок зрубаної Лук'яном яблуні, од якої вже росли нові, буйні пагінці.

Варка тепер рідко була вдома. Як тільки розтанули сніги, колгоспниці вирушили в поле. Разом з ними й онука. Та з дому виходить — ще сонце не підводиться, а додому вертається, коли вже Одарка засвітить лампу. І так день у день.

У Варки найбільше зароблених трудоднів.

І не забути осіннього ранку, коли спинилися проти двору дві підводи. Вийшла бабуся за ворота, попробувала на возах мішки з зерном, запитала в онуки:

— Чиє зерно?

— Наше. Я заробила.

А бабуся не вірить, що це Варчин заробіток. Хіба можна одній людині стільки хліба видавати? Та бачить: їздові носять мішки в комору, зсипають зерно в засіки. Розвантажили вози та й поїхали собі, а Варка з бабусею зайшли до хати. Бабуся сіла проти онуки, дивиться па неї, мовчить.

— На два роки мам вистачить? Та грошима дадуть, та привезуть іще нам городини — усього на зиму буде вдосталь.

Незчулася Варка, як бабуся піймала її руку й несподівано поцілувала. Варка зніяковіла навіть, розгубилася.

— Що це ви, бабусю? Хіба ж можна...

— Золоті в тебе руки, Варю, золоті...— говорила схвильована бабуся. — Ніколи не було у нас стільки хліба. Батько твій хазяїнував, дід хазяїиував, а не бачила... зроду стільки не було...

— Чого ж ви плачете? — Варка обняла бабусю, посміхнулася.— Не плакать вам, радіти треба.

— Та це ж від радості в мене... сльози... Згадати страшно, як ми жили колись... Наймити, жебраки...

Довго тієї ночі не могла заснути Одарка.

Тихо стояли за вікном яблуні. Одна гілка простяглась аж до шибок, обважніла від плоду, налитого смачним соком. Бабуся дивилась на ту гілку, а думи її витали далеко.

Чомусь сьогодні перед очима промайнуло все її життя. Проти волі поставало перед Одаркою минуле, і бачила вона себе молодою дівкою, наймичкою. Пропала молодість на чужих роботах. Та хіба тільки її молодість? Скільки мала вона подруг в Озеряиах, а не жили вони так, як

живуть дівчата тепер. І плаття в колгоспниць, і черевички добрі, і шуби собі посправляли, а про їжу вже й не згадуй. То поставав перед очима син. То несподівано вчувався їй голос Лук'яна: "Так я, Одарко, хлівець думаю ламати. Так що... не гнівайтесь".

Пролинуло все, мов сон страхітливий. Нема минулому вороття. Нема й не буде вовік!

...Ранком проти їхньої садиби спинилася жінка в чорній хустині, сірій спідниці, з вузликом у руках. Постояла з хвилину біля хвіртки та й пішла несміливо до ґанку. Пильно дивилася на неї бабуся; розглядала з цікавістю її Варка.

— Скажіть, люди добрі, тут живе...

— Ти? Олено...

Щось дивне сталося з жінкою. З рук її випав вузлик з речами.

Якимсь внутрішнім інстинктом відчула Варка, що це її мати. Кинулась до неї, обвила за шию.

— Донечко! Варко! — скрикнула та й зомліла.

— Та що ж це з нею? Олено... Голубонько!

Бабуся бризнула кілька крапель води в її обличчя. Розплющила повіки мати, дивиться на дочку і не може слова вимовити.

— Мамо! Мамо!

— Знайшла.. Хоч одну дитину знайшла... Нікого ж у мене... Хлопчики в двадцять першому... на хуторах... з голоду... А Петрик...

— Теж на хуторах... Одні ми з бабусею... Та чого ж нам тут сидіти? Ходіть до хати, ходіть, мамо!

Все видавалося сном. Як заворожена, сиділа мати край столу і, обійнявши дочку, гладила її пишні коси, дивилась крізь шибки на річку, де багато років тому вкоротив собі віку її чоловік.

А бабуся очей не зводила з невістки.

— Зустрілися... Наче з того світу оце ти до нас прийшла. А ми тепер живемо, Олено, живемо в колгоспі багачами. Піди ж, Варю, піди струси матері яблук, та хай вона помиється з дороги, відпочине.

— Зараз, мамо. Я найкращих виберу.

Молода, стрункa, красива, сповнена хвилюючої незміримої радості, вона стояла перед матір'ю, а та дивилась на неї, дивилась, і сльози, рясні, зворушливі, нестримні, текли по її щоках.

— Мамо!.. Мамо! Чого ж ви плачете?

— Нічого... це так... Це від щастя... Щастя...

Бабуся відчинила вікно у сад, і, наче навмисно, з рясної гілки зірвалося червонобоке яблуко й покотилося аж до гайку.

1938